

ISTENEKRŐL, DÉMONOKRŐL, MEZOPOTÁMIÁRÓL – MÉG EGYSZER (EGY KIÁLLÍTÁS UTÓZÖNGÉI)

Budapest, 2024. október 5. – 2025. február 2.

SÁRKÖZY MIKLÓS

Jelen rövid írásomban a Szépművészeti Múzeum nemrég bezárt mezopotámiai vallástörténeti kiállítására szeretnék röviden reflektálni. Megtiszteltetés, hogy már másodjára kaptam felkérést ugyanannak a kiállításnak a bemutatására, mivel hónapokkal ezelőtt az Ókor hasbjain már megírtam véleményemet erről a kiállításról, így mostani írásom korábbi esszém javított, átdolgozott, bővített változata. A *Vallástudományi Szemle* mostani felkérése azért is megtisztelő számomra, mivel utóbbi időben több alkalommal is beutazhattam Irakot és a kiállításon látott helyszínek, városok, templomok nagy részét személyesen is megtekinthettem. Így többszörösen öröm számomra erről a témáról írni, hiszen bár bezárta kapuit február végén, de ez a kiállítás alighanem sokáig ’köztünk marad’, annyira egyedi és ritkaságszámba menő esemény volt az a néhány hónap. Az *Istenek és démonok Mezopotámiában, Kr.e. 1000-500’* címet viselő tárlat a Folyóköz újasszír, újbabiloni és korai achaimenida vallástörténeti fejleményeit tekintette át számos ritka és egyedi kiállítási tárgyon keresztül, melyeket Európa számos gyűjteményéből válogattak össze gondosan szakértő kezek. A kiállítás ekként megismételhetetlen és nem ’utazó tárlat’, sem emiatt nem lehet számítani visszatérésére a közeljövőben magyar múzeumokban, sem pedig témája miatt, hiszen Magyarországon utoljára közel hatvan éve rendeztek ezelőtt (először) Mezopotámia kiállítást, amikor a bagdadi Irak Múzeum állított ki Budapesten. Mindezek fényében nagy jelentőségű a mostani tárlat megszületése.

Miért fontos Mezopotámiával foglalkozni? Miért fontos a mezopotámiai vallástörténet manapság? Milyen aktualitása van, lehet? Még a könyveket csak olykor kezükbe vevők számára is evidens, hogy Mezopotámia az emberi civilizáció egyik bölcsője volt és több évezreden keresztül inspiráló forrása maradt. A nyugati zsidó-keresztény kultúra folytatója, letéteményese a régi ékírásos mezopotámiai világnak és naptárrendszertől kezdve a mezőgazdaságon, a matematikán, az asztrológián át számos újítás Mezopotámiából indult el és érte el a mi modern világunkat. Ezek persze közhelyek, de fontos közhelyek. Mint ahogy arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy nem csupán a zsidó-keresztény világ Mezopotámia örököse, hanem az ékírásos kultúrákat követő arámi-iráni világ a Kr.e. 6–Kr.u. 7. századok között

(az Óperzsa, a Párthus és a Szászánida Birodalom is) és a későókori iráni birodalmakat követő iszlám civilizáció is sok téren gazdagodott szellemileg – közvetve vagy közvetetten – a régi mezopotámiai műveltségéből. Jó lenne egyszer majd egy, az ékirásos kultúrák utáni Mezopotámia kiállítást is tartani Magyarországon, hiszen az óperzsa, párthus, szászánida valamint az iszlám kori abbászida dinasztiák alatt Mezopotámia/Irak továbbra is világbirodalmak szíve maradt.

A nemrég befejeződött, és az ékirásos birodalmak alkonyára koncentráló tárlat kurátorai, Niederreiter Zoltán, a neves asszirológus, ókortörténész, az ELTE BTK habilitált adjunktusa és Roboz Erika, a Szépművészeti Múzeum munkatársa voltak. Niederreiter Zoltánnak meghatározó szerepe volt a kiállítás megálmodásában és tető alá hozásában, és aligha túlzás azt állítani, hogy szakmai, tudományos pályafutásának egyik kiemelkedő eseménye ez a kiállítás. Niederreiter Zoltán kutatásterülete, témakörei a mezopotámiai, ókori keleti régészet, azon belül is különös tekintettel a Kr. e. 1. évezred, a Nagy Sándor-i hódítás előtti Mezopotámia korszakait ölelik fel. Tanulmányai jelentős hozzájárulások az ókori keleti régészet, Mezopotámia Kr. e. 2–1. évezredének régészete, művelődéstörténete és vallástörténete kérdéseire. Itt különösen kiemelendők eddig publikált idegen nyelvű monográfiái, mint például a *Musées Royaux d'Art et d'Histoire* gyűjteménye Kr. e. 1. évezredű pecsétgyűjteményének szakkatalógusa. Munkáiban az ókori kelet régészeti és filológiai ismeretei egymást erősítik és interdiszciplináris, holisztikus megközelítésben vizsgálják az adott tárgyat vagy tárgycsoportot. Niederreiter Zoltán több évtizede a mezopotámiai pecsétgyűjtemények és pecsétlők tipológiájával, stilsztikájával, ikonográfiájával, történeti, vallástörténeti kérdéseivel foglalkozik, azoknak nemzetközileg elismert kutatója. Közel másfél évtizede aktívan jelen van a hazai és a nemzetközi asszirológiai tudományos életben, kutatómunkája miatt kiválóan ismeri a világon fellelhető minden jelentős asszirológiai múzeumi gyűjteményeit, tudományos képzettsége magyar és frankofón alapokon nyugszik. Érdemes utalni arra is, hogy Niederreiter Zoltán 2020 óta Lendület kutatócsoportot vezet (Újasszír és Újbabiloni Pecsétgyűjtemények és Istenvilág Kutatócsoport) és az ott végzett tudományos munka a mostani kiállítás fontos előzménye.

A Szépművészeti Múzeum nemrég bezárt Mezopotámia tárlatát több jelentős európai gyűjteményből kölcsönözte aprólékos és olykor nem egyszerű egyeztetések után (mintegy 150 műtárgyról van ez esetben szó). A kölcsönző tudományos gyűjtemények az alábbiak voltak: Vorderasiatisches Museum, Berlin; Bibliothèque nationale de France és a Musée du Louvre, Párizs; Kunsthistorisches Museum, Bécs; NY Carlsberg Glyptotek, Koppenhága és Staatliche Kunstsammlungen, Drezda. A sok helyről válogatott kiállítást jelentős nemzetközi tudományos kooperáció övezte, a kölcsönző múzeumokból számos szakember vett részt ebben az együttműködésben. Továbbá más magyar, holland, lengyel, francia és német egyetemekről is többen részt vettek ebben a nemzetköz projektte szélesedő kiállításban. Az esemény

betetőzéseként a kiállítást kísérő katalógus szerzői 2024 őszén a kiállításához kapcsolódó tudományos workshopot tartottak az ELTE BTK szervezésében.

A mostani Mezopotámiai kiállítás jelentőségét az is erősen növeli, hogy az ókori Közel-Kelettel kapcsolatos magyarországi kiállítások történetében Mezopotámia meglehetősen keveset szerepel. Ha ókori keleti kiállításokról beszélünk a mai Magyarországon, akkor itt különösen erős az egyiptológia dominanciája, de ez a sok évtizedes egyiptomi magyar tudományos jelenlét és ásatások fényében aligha meglepő, melyhez jelentősen hozzájárul még a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményének jelenléte is. Ezzel szemben az ókori Közel-Kelet más régiói, Mezopotámia, az ókori Irán, az ókori Anatólia, az ókori Szíria mélyen alulreprezentáltak a magyarországi kiállításokon. E mostani kiállítás annak fényében is üdvözlendő volt, hogy az ókori közel-keleti stúdiumok oktatása, azok támogatása jelentősen visszaszorulóban van a magyar egyetemeken, középiskolákban, a hiteles tudományos és tudományos ismeretterjesztés fórumai, az ókori keleti témájú könyveket megjelentető könyvkiadás is igencsak rossz bőrben van, helyettük pedig a silány minőségű közösségi médiában terjedő áltudományosság, botcsinálta, dilettáns szerzők és a mesterséges intelligencia által generált fals információk özöne ömlik az ókori keletről az olvasóra magyarul és nem magyarul egyaránt. Mindezek fényében Mezopotámia kiállítását szervezni több mint dicséretes misszió a mai Magyarországon. Ezért is oly lelkesen vitte jelen sorok írója több egyetemi hallgatói csoportját is e kiállítás megtekintésére. Ilyen élményre alighanem kevés lehetőségük fog nyílni kis hazánkban az elkövetkező évtizedekben.

Az Istenek és démonok Mezopotámiában, Kr.e. 1000–500' kiállítás kilenc fejezetre oszlott és sajátos keretes szerkezet épült a tárlat köré, amolyan '*für Kenner und Liebhaber*' alapon, vagyis, hogy laikusok és avatott szemek is megtalálják abban maguknak az érdekességeket és újdonságokat. A tárlat – ahogy kell – erős vizuális felütéssel kezdett, a belépő vendéget az Újbabilóni Birodalom (Kr.e. 626–559) szimbólumának, a babilóni Istar kapunak makettje fogadta, a makett mellett pedig egy Babilónból származó *mushsussu* (sárkánykigyó), Marduk isten segítője és házikedvence tekintett ránk, valamint az Istar kapuhoz vezető útról származó egyik eredeti oroszlánábrázolás tűnt fel. Az erős vizuális ingert azután hasznos információk egészítették ki a nagyközönség számára is az ókori Babilón városa kutatástörténetéről. Itt főleg az első világháború előtti és utáni német és brit tevékenységet mutatja be hatásosan a kiállítás, a politikai érdekektől közel sem mentesen tevékenykedő, egyben igen tehetséges régészeti pionírok eredményeivel. A német Robert Koldewey és kortársai babilóni ásatásai máig látható hatással voltak a modern Babilón ásatási területe bemutatására, még ha Szaddám Huszein későbbi durva átépítései sok mindent el is torzítottak. Dél-Mezopotámiában és Asszíriában inkább brit és francia pionírokat látunk (például Austen Henry Layard és Paul-Émile Botta), akik először ásattak mára híressé vált régi mezopotámiai helyszíneken a 19. század derekán.

Az Istar kaputól jobbra fordulva térképekre bukkantunk, ahol elmélyedhettünk Mezopotámia topográfiájában és dinasztiáiban, hangsúlyosan kiemelve a Kr. e. 1. évezredi egységesítő nagy mezopotámiai birodalmak, az Újasszír és az Újbabilóni Birodalom jelentőségét – mintegy kontextualizálva azokat. A történeti aspektusok itt már bőven teret engedtek a vallástörténetnek, hiszen Mezopotámiában a királyok az istenek által kinevezett, trónra emelt személyek voltak, akik uralkodói neveikben, felirataikon és pecséthengereiken is folyamatosan hangsúlyozták istenek és királyok szoros kapcsolatát. A kiállítás innentől fogva teljesen a vallástörténet mezejére lépett át, a Kr. e. 1. évezredben a mezopotámiai panteon csoportjai köré épült gazdag és sokszínű tárgyi reprezentációval. A kiállítás egyik fő erénye volt, hogy nem unalmas katalógust tárt elénk a legfontosabb istenekről, hanem jól demonstrálta, hogy a különböző mezopotámiai istenek kultusza hogyan hatotta át az újasszír, újbabilóni és a korai óperzsa kort a monumentális sztéléktől a kisebb domborműveken át a mindennapokban használt amulettekig és pecséthengerekig.

Niederreiter Zoltán szakmai munkásságának és tudományos érdeklődésének erős hatása, hogy a tárlat parányi, pecséthengereken látható ábrázolások értelmezését ki merte vinni a nagyközönség elé. Így ez a tárlat a kifinomult és egyben nehéz megmunkálási folyamatok révén megszülető pecséthenger-ábrázolások elmélyült elemzésének is bőven teret engedett. Jelentős technikai bravúr volt, hogy a kiállítás a pecséthengerek ikonográfiai szimbólumait kinagyított formában tárta a közönség elé, és ezzel a mezopotámiai művészet egy eddig a szakemberek előtt is kevésbé ismert forráscsoportjára világított rá laikusok számára. Persze a pecséthenger nem az egyetlen eddig kevésbé hangsúlyozott tárgytípus, hiszen más, a Kr. e. 3–1. évezredben elterjedt tipikus tárgyak, amulettek, *kudurruk* (határkövek), agyaghengerek, szobrok, monumentális sztélék is bőven szerepet kapta ezen a kiállításon, így a tárlat tárgytípusainál egyszerre érhető tetten az innováció, a részletgazdagság, és a holisztikus szemlélet a kurátorok, Niederreiter Zoltán és Roboz Erika fáradozásainak köszönhetően.

Ez az innovatív holisztikus filozófia volt a budapesti Mezopotámia kiállítás talán legnagyobb érdeme, hogy egyszerre jelent meg benne a legmagasabb tudományosság, valamint azok sikeres és fogyasztható vizuális megjelenítése a szélesebb nagyközönség számára, amelyeket például a pecséthengerek rajzainak kinagyított állat- és démonábrázolásainál érzékelhetett a látogató. Mindezzel együtt a tárlat egyensúlyban maradt, és a kilenc fejezeten belül sikeresen és szuggesztíven mutatta be a Kr. e. 1. évezredre dominánssá vált mezopotámiai panteon népszerű istenei, többek között Marduk, Adad, Ninurta kultuszát, de ugyanitt megjelentek a régi mezopotámiai asztrális istenek alakjai is mint a Nap, a Hold és az Esthajnalcsillag vagy Assur, Asszíria névadó patrónusistene, illetve a mai napig velünk élő, mezopotámiai eredetű zodiákus is. Itt talán egy térkép hiányzott a kiállításról, amely ezen istenek imádásának fő kultuszhelyeit, patronált városait bemutathatta volna

a látogatónak, hiszen szinten minden nagyobb mezopotámiai városnak megvoltak a helyi patrónusistenei, akik egybeestek ezen itt bemutatott istenekkel (például Enlil Nippurban, Anu és Inanna Urukban, Nanna Urban, Marduk Babilonban volt patrónusistenség etc.).

A kiállítás teljességre törekvése földrajzilag így is érzékelhető volt, mivel ezen a kiállításon a pokoltól a mennyig, a mai utazó számára is lebilincselő látványt nyújtó dél-iraki mocsárvilágtól az egykori észak-mezopotámiai gazdag asszír fővárosokig, Kalhuig, Assurig, Dúr-Sarrukínig jutunk el időben és térben. Kalhuból feltűnően sok tárgyat vonultatott fel a budapesti tárlat. A teljességre törekvés látszik a mezopotámiai istenek panteonjának bemutatásában, az asztrális és a hierarchia csúcsán álló istenektől egészen a démoni lényekig és a pokol kapujáig jutottunk a kiállításon, mert az istenek panteonja mellett végig ott kísértének a démonok is, akik olykor ijesztők, máskor csak meghökkentik az embert félig zoomorf, félig antropomorf kinézetükkel.

Pazuzuk, Lamastuk, a több helyen is felbukkanó *mushussuk* (sárkánykígyók), *apkalluk* alakjai mutatták meg a látogatóknak Mezopotámia vallásosságának másik arcát. A kiállítás egyik legötletesebb részlete egy sötét szoba volt, ahol diszkrét fény-árnyék játék által körbeölelve állt előttünk a mezopotámiai vallástörténetben elhíresült ún. *Pokol plakett*, egy bajelhárító, kétoldalas lemez, mely a csecsemőket és várandós anyákat fenyegető Lamastu istennő ellen készült. Mágia, gyógyítás, bajelhárítás – a mezopotámiai vallásosság mindennapi gyakorlatának részletei rajzolódtak itt ki előttünk – démonok ellen, de olykor démonok által is. A kicsiny, de összetett szimbolikával rendelkező *Pokol plakett* szemben ott áll a két monumentális *apkallu* dombormű, amelyek Kalhuból, II. Assur-nászir-apli újasszír király (Kr. e. 883–859) palotájából származtak, az első évezredi AsszírIA szívéből. Az iraki Mószul közelében fekvő, pazar palotáiról, újasszír királynői sírjairól, kincseiről és megépülésekor több mint hetvenezer embert megvendéglő Kalhu asszír királyi városából nagyon sok tárgyat lehetett a budapesti Mezopotámia kiállításon látni. Kalhura (a bibliai Kalahra) felhívni a figyelmet azért is fontos, mivel Kalhu körülbelül tíz éve nagyjából az ISIS terrorszervezet áldozatául esett, jelen sorok írója több alkalommal is járt az elmúlt években Kalhuban, és személyesen tapasztalhatta meg az iszlamista terrorcsoport barbár pusztításának szomorú nyomait.

A bölcs, védelmező, embereket tanító *apkalluk* csoportja úgyszintén jól ismert a mezopotámiai mitológiából. A nemrég befejeződött tárlat két *apkallu* domborműve jelen sorok szerzője számára egyértelműen a kiállítás csúcspontjainak bizonyultak, melyek nem kis műszaki, technikai erőfeszítést követően kerültek ideiglenesen a Szépművészeti Múzeumba. A kalhui madárfejű, karján rozettás karperecet, nyakán gránátalmás láncot viselő *apkallu* talán egy datolyapálmát termékenyít meg, egy tobozszerű tárgyat és egy folyadékkal teli kis kannát tartva kecsesen a kezeiben. A jóságos *apkalluk* mellett a csúf Pazuzu, a szél mezopotámiai démonja is sűrűn

feltűnt a kiállításon. Az ijesztő külsejű, de az isteneket szolgáló, a gonosz Lamastu istennő ellen a terhes anyákat védelmező Pazuzu népszerű bajelhárító démonikus lény lehetett a mezopotámiai mindennapokban a Kr.e.1. évezredben. Pazuzu alakja a mostani budapesti tárlat egyik jelképe is lett egyben, hiszen a bejárattól a kijáratig többször felbukkan apróbb és nagyobb verzióban, és láthatóan nagy szerepe volt a kiállítás népszerűsítésében. Ismert, hogy Pazuzu alakja újra felbukkan napjaink popkultúrájában is (bár abban azért nem vagyok teljesen biztos, hogy a filmvásznon minden esetben sikerült helyesen értelmezni Pazuzut).

A mezopotámiai tárlat szakemberi oldalról nézve iranistáknak, az iranisztika tudománya számára is fontossággal bírt, hiszen a bemutatott tárgyak némelyike már Kr. e. 539, II. Kúrosz (kb. Kr. e. 559–530) és I. Dareiosz (Kr.e. 522–486) óperzsa királyok időszakból származott. Érzékelhető, hogy az asszír-babilóni hagyományok tipikus tárgyai egy ideig még továbbéltek a korai óperzsa kori Mezopotámia mindennapjaiban. Azonban a változások finom jelei itt-ott már észrevehetőek a korai achaimenida kori tárgyak stílusán, mint például az óperzsa kori pecséthengereken, ahol zömében már arámi feliratok lépnek az ékírás helyére, vagy az iráni Szúzából, az Achaimenida (Óperzsa) Birodalom téli fővárosából származó, I. Dareiosz kori (Kr. e. 522–486) *lamasszukat* ábrázoló mázastégla faldísz, amely kétségtelen mezopotámiai eredete ellenére talán már másfajta kontextusban, nem teljesen mezopotámiai mitológiai kódrendszerben értelmezendő. Mint ismert, Szúra az elámi és az óperzsa kor fontos fővárosa volt, így itt már nem teljesen mezopotámiai vallási, kulturális közegben épültek meg mezopotámiai esztétikájú művészeti alkotások. Mindenesetre az vita felett áll, hogy az óperzsa művészet erős mezopotámiai hatások alatt fejlődött ki. A nemrég befejeződött Mezopotámia kiállítás óperzsa kötődésű tárgyai az egykor szebb napokat is látott magyar iranisztika fontosságára is felhívták a figyelmet, különösen a Magyarországon mára alig létező preiszlám iráni stúdiumok jelentőségére.

A kiállítás keretes szerkezetű volt, a nyitánynak szánt, sokak számára jól ismert babilóni Istar kapu után, az epilógus is egy jól ismert babiloni szimbólum, az Etemenanki, a bibliai Bábel tornya köré szövédik. Az Etemenanki, Marduk isten, Babilón patrónusának toronytemploma (*zikkuratu*) volt, mely épület az Újbabilóni Birodalomban élte utolsó fénykorát, és vált a Biblia Bábel tornyának ihletőjévé. Az egykor több mint 90 méter magas Emenanki ma már nem áll, aki eljut Babilónba, az óperzsa és a hellenisztikus korban több fázisban tönkrement, lerombolt épület hűlt helyét és szerény alapjait láthatja a romterület peremén, melyet a korabeli fogadkozások ellenére sem Nagy Sándor, sem a Szeleukidák nem építettek soha újjá.

A kiállítás végén a popikonná vált Pazuzu filmes snittjei, olykor agresszív vizuális effektusai jelen sorok írójának nem tetszettek, és szerintem egyáltalán nem is illettek a tárlatba, bár érthető, hogy a fiatalabb látogatók figyelmét is meg kellett valamivel ragadni és be kellett őket csábítani a tárlatra. Összességében azonban az Etemenanki tekinthető a kiállítás záróakkordjának és nem a zajos filmrészletek.

A nagyszerű budapesti Mezopotámia kiállításához impozáns, rendkívül tartalmas ötszáz oldalas katalógus is íródott magyarul és angolul külön kötetekben, melyet a tárlatot támogató múzeumok szakemberei, valamint magyar és külföldi assziológusok írtak, és hasonlóan a kiállításához, jelentős tudományos alkotás, amelyet szakemberek és laikusok, diákok is haszonnal forgathatnak. Tudomásom szerint a magyar verzió már elfogyott, ezért célszerű lenne azt korlátozott formában újranyomni vagy legalább digitális formában letölthető file-ként elérhetővé tenni, mert a kiállítástól függetlenül is számos értékes hosszabb-rövidebb vallástörténeti, művészettörténeti tanulmányt lehet a terjedelmes kötetben olvasni, melyek igen hasznosak kutatói, oktatói területen a későbbi években is. Mindez segítené eme nagyszerű kiállítás emlékezetét is fenntartani.